

Democratisch in eigen kring

Een onderzoek naar de bijdrage van het Utrechtse Nut aan de democratisering op lokaal niveau, 1798-1853

Adem Duldar (3982483)

Eindwerkstuk Geschiedenis

Universiteit Utrecht

Begeleider: A. de Dijn

Aantal woorden: 8360

Datum: 3 april 2018

Inhoudsopgave

Inleiding	3
I. Historiografisch debat: verenigingen als ‘leerschool voor de democratie’?	7
II. Bronanalyse: interne werking	11
2.1 Het Departement.....	11
2.2 De Nutsschool.....	15
2.3 Commissie loffelijke bedrijven.....	18
2.4 Conclusie.....	20
III. Bronanalyse: externe werking	21
3.1 De Spaarbank.....	21
3.2 De Hulpbank.....	24
3.3 De Leesbibliotheek.....	28
3.4 Conclusie.....	30
Conclusie	31
Referenties	34
Bronnen	36

Inleiding

Het idee dat een rijk verenigingsleven tot een meer democratische cultuur leidt is het onderwerp van dit onderzoek. De theorieën van Alexis de Tocqueville (1805-1859) zijn hiervoor een belangrijk referentiepunt. Het kernprobleem van de democratie was, volgens de Tocqueville, dat de gelijkheid van burgers kon leiden tot despotisme – de ‘tirannie van de meerderheid’.¹ In de Verenigde Staten ontdekte de Tocqueville een remedie: het vrijwillige verenigingsleven. Het verband tussen het verenigingsleven en de democratie vindt ook haar weerklank in hedendaagse onderzoeken. Het idee dat een rijk verenigingsleven belangrijk is voor een goed functionerende democratie vinden we onder andere terug in de werken van Robert Putnam – een politicoloog aan de universiteit van Harvard.² Stefan-Ludwig Hoffmann, historicus aan de universiteit van Berkeley, geeft kritiek op de stellingen van de Tocqueville en zijn hedendaagse navolger Putnam. Het idee dat ‘(...) voluntary associations and democratic governance intimately connected’ zijn dient volgens Hoffmann te worden voorzien van historisch perspectief.³

Aan het bovenstaande debat⁴ wil ik een bescheiden bijdrage leveren door het verenigingsleven – in samenhang met de democratisering – in Nederland in de negentiende eeuw te onderzoeken. De negentiende eeuw was niet zozeer een democratische eeuw, maar, meer een eeuw van *democratisering*. Het vereist een uitgebreide bespreking om na te gaan in hoeverre het vrijwillige verenigingsleven aan de democratisering in Nederland in deze periode heeft bijgedragen. Een dergelijk onderzoek ligt daarom buiten het bereik van deze scriptie. Binnen de ruimte van dit onderzoek zal ik om die reden één specifieke vereniging bestuderen: een vereniging waarbij de leden voor het eerst een praktische notie van burgerlijke en democratische gebruiken konden ervaren. Zo’n dergelijke vereniging was de ‘Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’ (hierna: de Maatschappij of het Nut).

Het Nut werd op 16 november 1784 opgericht door een gezelschap van zes personen – onder leiding van Jan Nieuwenhuysen en zijn zoon Martinus Nieuwenhuysen. In het begin bestonden zij onder de naam ‘Genootschap van Konsten en Wetenschappen’, onder de zinspreuk: ‘Tot Nut van ’t Algemeen’. Dit genootschap was een product van haar tijd: door de Verlichtingsbeweging ontstonden er in de tweede helft van de achttiende eeuw allerlei

¹ A. de Tocqueville (vertaling Henry Reeve), *Democracy in America* (The Pennsylvania State University 2002).

² R. Putnam, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton 1993).

³ S.L. Hoffmann, ‘Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective’, *The Journal of Modern History* 75 (June 2003) 270.

⁴ Zie hoofdstuk II voor een uitgebreide bespreking.

genootschappen in de Republiek.⁵ Deze genootschappen hadden als doel de beoefening van de (natuur)wetenschappen in het algemeen of een tak van wetenschap in het bijzonder te stimuleren.⁶ Kenmerkend voor de Nederlandse Verlichting was haar gematigde karakter: geloof en rede waren geen tegenpolen. Integendeel, naast het stimuleren van kennis, was er ook een morele hervorming onder de bevolking nodig.⁷ Volgens de oprichters van het Nut hadden de bestaande genootschappen te weinig gedaan voor de verbreiding van kennis en deugd onder het ‘volk’.⁸ Het centrale doel van het Nut was dan ook: ‘(...) de verlichting, beschaving en verbetering van den gemeenen Burger’.⁹

De keuze voor deze vereniging is daarmee geen willekeurige. Van alle soorten verenigingen die de Tocqueville op zijn reis door Amerika aantrof, vond hij de zogenaamde *associations intellectuelles et morales* het belangrijkste.¹⁰ De Maatschappij was ook een vereniging die zich inzette voor volksverheffing. Daarnaast is – in lijn met Hoffmanns onderzoek – gebruik gemaakt van de volgende kenmerken voor ‘association’: ‘non-state, nonprofit, nonviolent, and non-ecclesiastical’ mét ‘formal rules (entrance, statutes, elections), equality of members, self-proclamation of goals (most cases: moral improvement) and voluntary nature’.¹¹ In dit onderzoek wordt de aandacht gericht op één van de afdelingen van de Maatschappij, het departement Utrecht.

Het uitgangspunt van dit onderzoek is de vraag in hoeverre het Utrechtse Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen heeft bijgedragen aan een democratische cultuur op lokaal niveau in de negentiende eeuw. Hierbij zal ik kijken naar een aantal concrete beleidsvelden waar het Utrechtse Nut zich mee bezig hield. Zo richtte het Nut verschillende voorzieningen op, zoals het Nutsonderwijs, de Leesbibliotheek, de Spaar- en Hulpbank en een Commissie voor Loffelijke Bedrijven. Gelet op de omvang van mijn onderzoek zal ik mij hoofdzakelijk richten tot een analyse van de zogenaamde ‘Reglementen’. Elke voorziening (en het Departement zelf) had dergelijke reglementen, die allen bewaard zijn gebleven. Een meer praktische reden voor

⁵ W.W. Mijnhardt, ‘Het Nut en de Genootschapsbeweging’, in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van ‘t Algemeen* (Edam 1984) 190.

⁶ J. van Veen, *Een burgerinitiatief tot volksbeschaving. Het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen en haar activiteiten 1786-1815* (Utrecht 1982) 4.

⁷ W.W. Mijnhardt, ‘Het Nut en de Genootschapsbeweging’, 192.

⁸ Dit hing samen met de democratisering: ‘Indien wij nu nauwkeurig acht geven op het beginsel, dat aan de stichting van de Maatschappij ten grondslag ligt, dan is dit ongetwijfeld: om het volk door onderwijs en opvoeding geschikt te maken voor het genot dier staatkundige en maatschappelijke vrijheid, welke in het laatst der 18e eeuw als eene morgenschemering aan de kimmen te zien was.’ Zie ook: J. Bruinwold Riedel, *De Maatschappij tot nut van ‘t algemeen, haar werken en streven naar de behoeften des tijds* (Amsterdam 1890) 9.

⁹ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Reglement 1801), artikel 1.

¹⁰ Tocqueville, *Democracy in America*, 585.

¹¹ Hoffmann, *Civil Society, 1750-1914* (New York 2006) 9.

deze keuze is het beperkte en niet volledige archiefmateriaal van het Nut. Om die reden is het eerste en laatste reglement afkomstig uit 1798 respectievelijk 1853. De overige reglementen liggen tussen deze jaartallen in.¹²

Een analyse van deze reglementen kan een inzage geven op de doelen, regels en attitudes die het Nut nastreefde. Hieruit kan worden afgeleid met welke democratische gebruiken de leden destijds in aanraking zijn gekomen.¹³ Tegelijkertijd – gezien de aard van de vereniging – kan worden afgeleid welke ondemocratische gebruiken tot leven kwamen, door personen uit te sluiten of te disciplineren die níet aan de idealen van het Nut voldeden. Belangrijk hierbij is de tijd waarin deze reglementen geldig waren. In de eerste helft van de negentiende eeuw hadden burgers nauwelijks democratische rechten. Pas vanaf de Grondwet in 1848 waren deze rechten toegankelijk voor een kleine groep burgers.¹⁴ Gelet op het ledenbestand van het Nut, was een groot deel – gelet op het censuskiesrecht – hiervan uitgesloten.¹⁵

Desalniettemin, er kan worden aangevoerd dat deze methode problematisch is. Er wordt namelijk niet gemeten wat de *werkelijke* effecten zijn. Hoe weet je of leden daadwerkelijk ‘democratischer’ werden en/of ze zich aan de regels, procedures of gebruiken hielden? Hiertegen kan worden aangevoerd dat deze aanpak, hoe dan ook, inzage geeft op de *beoogde* effecten. Alle reglementen dienden als bindende voorschriften, stonden hiërarchisch hoger dan andere regels en waren door de leden zelf gemaakt. Een analyse daarvan laat in ieder geval zien hoe de leden dachten en wat ze nastreefden – zelfs als het geen finaal beeld geeft van wat ze in de praktijk bereikt hebben.

¹² De reglementen op chronologische volgorde: Leesbibliotheek (1798); Nutsschool (1808); Spaarbank (1835); Departement (1844); Commissie loffelijke bedrijven (1844); Hulpbank (1853).

¹³ Denk aan gebruiken zoals het houden van verkiezingen, recht om te stemmen, plicht om verantwoording af te leggen en transparantie van bestuur. Hoewel deze omschrijving zeker niet volledig of de enige is, dekt het, in ieder geval, de minimale basisnormen. Zie ook: J. Grugel en M. L. Bishop, *Democratization: A Critical Introduction* (Basingstoke 2014) 6-7.

¹⁴ In de eerste helft van de negentiende eeuw waren er verschillende grondwetten in Nederland. Voor 1848 hadden welgestelde burgers stemrechten, maar waren deze indirect. Pas vanaf 1848 waren er rechtstreekse verkiezingen, ook bekend als het ‘censuskiesrecht’. Alleen burgers ‘(...) betalende in de directe belastingen eene som’ mochten stemmen (artikel 76, Grondwet 1848). In 1850 zou 10,8% van de mannelijke volwassenen in Nederland mogen stemmen. Dit percentage bleef gestaag tot 1880. Bron: Parlement & Politiek, *Historische ontwikkeling kiesstelsels en kiesrecht* (online).

¹⁵ Van Veen en Mijnhardt hebben onderzoek gedaan naar de sociale positie van het ledenbestand tussen 1786-1815. Van Veen concludeert ‘(...) dat slechts een klein deel van het departement tot de bovenlaag van de Utrechtse samenleving kan worden gerekend’. De grote meerderheid moest tot de burgerij gerekend worden. Volgens Mijnhardt waren de grootste beroepsgroepen die van handel en nijverheid (kleine kooplieden, winkeliers, ambachtslieden en fabrikanten) en die van vrije beroepen (artsen, advocaten, notarissen en chirurgijns). Verder waren ook ambtenaren, predikanten en studenten lid. Zie ook: Van Veen, *Een burgerinitiatief tot volksbeschaving*, 39-40; Mijnhardt, ‘Het Nut en de Genootschapsbeweging’, 204, 212.

De indeling van het onderzoek is als volgt. In het eerste hoofdstuk behandel ik het historiografisch debat. Hier zal ik de werken van de Tocqueville, Putnam en Hoffmann bespreken. In de volgende hoofdstukken analyseer ik de primaire bronnen. Hierbij heb ik een onderscheid gemaakt tussen de interne en externe werking van voorzieningen.¹⁶ Bij de interne werking zijn de instellingen uitsluitend toegankelijk voor de eigen leden. Bij de externe werking zijn instellingen ook voor niet-leden toegankelijk. Om die reden geef ik in hoofdstuk II een analyse van de Reglementen van het Departement, het Nutsonderwijs en de Commissie Loffelijke Bedrijven. In hoofdstuk III geef ik eenzelfde analyse van de Reglementen van de Spaar- en Hulpbank en de Leesbibliotheek. In de conclusie geef ik een antwoord op de onderzoeksvraag en zal ik voorstellen doen voor vervolgonderzoek.

¹⁶ Niet te verwarren met de interne en externe *functie* van het verenigingsleven die de Tocqueville analyseerde.

I. Historiografisch debat: verenigingen als ‘leerschool voor de democratie’?

De werken van Alexis de Tocqueville vormen een belangrijke referentiepunt voor theorieën over de civil society.¹⁷ In zijn boek *Democratie in Amerika* (1835) beschrijft de Tocqueville zijn observaties tijdens zijn reis door Amerika. Volgens de Franse edelman maakte de Europese samenleving in zijn tijd een democratische revolutie door.¹⁸ De Tocqueville betoogde dat bestudering van de Amerikaanse situatie kan leiden tot een beter begrip van de consequenties van (maatschappelijke) gelijkheid en democratie.¹⁹ Het kernprobleem van de democratie was het gevaar van de tirannie van de meerderheid. In de Verenigde Staten was hier een waarborg tegen – de vrijheid van vereniging.²⁰ De Franse aristocraat bewonderde de participatie van Amerikaanse burgers in talloze, uiteenlopende vrijwilligersverenigingen.²¹ Via deze verenigingen ontwikkelden de Amerikanen een democratische cultuur – in tegenstelling tot de Europeanen.

Het verenigingsleven vervulde namelijk twee functies.²² Het had allereest een externe functie. In een democratie is iedereen onafhankelijk en op zichzelf teruggeworpen. Door lidmaatschap van een vereniging konden burgers zich verenigen.²³ Hierdoor waren burgers in staat gezamenlijk dingen te realiseren en te voorzien in collectieve voorzieningen. Daarnaast had het verenigingsleven een interne functie. Omdat een democratie burgers veel macht geeft, moeten ze leren hiermee om te gaan: ‘Feelings and opinions are recruited, the heart is enlarged, and the human mind is developed only by the reciprocal influence of men upon one another (...) and this can only be accomplished by associations’, aldus de Tocqueville.²⁴ In een vereniging leren leden samen te werken, te onderhandelen, en om te gaan met maatschappelijke diversiteit. Op die manier functioneren verenigingen als een ‘leerschool van de democratie’.²⁵

¹⁷ Er zijn verschillende definities van ‘civil society’. Volgens Boudien de Vries verwijst het naar de maatschappelijke ruimte waarin mensen verbanden aangaan die niet opgaan in banden van de staat, de economie en de privélevenssfeer. Zie ook: B. de Vries, ‘Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900’, Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 XXVIII (December 2005) 2.

¹⁸ A. de Tocqueville, *Democracy in America*, 13.

¹⁹ Tocqueville, *Democracy in America*, 24.

²⁰ A. de Tocqueville (Nederlandse vertaling, inleiding door Patrick Stouthuysen), *Democratie in Amerika* (Brussel 2008) 89.

²¹ Tocqueville, *Democracy in America*, 88.

²² Deze analyse van de twee functies van verenigingen, intern en extern, heb ik van M. Hooghe. Zie ook: M. Hooghe, ‘Inleiding: Verenigingen, democratie en sociaal kapitaal’, in: Marc Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (Leuven 2000) 9.

²³ Tocqueville, *Democracy in America*, 582.

²⁴ Tocqueville, *Democracy in America*, 583-584.

²⁵ Hooghe, ‘Inleiding: Verenigingen, democratie en sociaal kapitaal’, 10.

De belangrijkste, volgens de Tocqueville, zijn de *associations intellectuelles et morales*.²⁶ Dit zijn verenigingen die de kennis, deugden en manieren van hun leden willen verbeteren.

De connectie tussen burgerparticipatie en democratie vindt nog steeds haar weerklink in onderzoek vandaag de dag. Het idee dat een rijk verenigingsleven belangrijk is voor een goed functionerende democratie vinden we terug in de werken van Robert Putnam. In zijn boek *Making Democracy Work* beschrijft Putnam de resultaten van twintig jaar lang onderzoek in Italië. Vanaf 1970 kregen Italiaanse regio's meer autonomie. Het viel Putnam op dat de regionale overheden uit het noorden relatief beter functioneerden dan de regio's in het zuiden. Dit was, volgens Putnam, te danken aan hun rijke verenigingsleven: '(...) the more civic in the context, the better the government'.²⁷

Verenigingen dragen namelijk bij tot de vorming van 'social capital'.²⁸ Dit begrip wordt door Putnam gedefinieerd als de aanwezigheid van normen van wederkerigheid, een sterke mate van veralgemeend vertrouwen en de aanwezigheid van netwerken van maatschappelijk engagement in een samenleving.²⁹ De aanwezigheid van sociaal kapitaal kan ervoor zorgen dat in een samenleving de politieke instellingen beter functioneren en de economische ontwikkeling voorspoediger verloopt. In zijn latere werken waarschuwt Putnam voor de huidige individualisering in Amerika.³⁰ Hierin betoogt hij dat hedendaagse Amerikanen – in tegenstelling tot die in de tijd van de Tocqueville – minder actief zijn in het verenigingsleven.³¹ Dit leidt volgens Putnam tot een daling van het sociaal kapitaal in Amerika. Dit zou problematisch zijn, omdat een goed functionerende democratie juist baat heeft bij een rijk verenigingsleven.³²

²⁶ De Tocqueville onderscheidde deze type verenigingen van de *associations politiques et industrielles*. Laatstgenoemde verenigingen hebben een politiek of commercieel oogmerk. Zie ook: Tocqueville, *Democracy in America*, 585.

²⁷ Putnam, *Making Democracy Work*, 182

²⁸ Putnam, *Making Democracy Work*, 167.

²⁹ D. Stolle, 'Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering', in: Marc Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (Leuven 2000) 27.

³⁰ R. Putnam, 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital' in: Lane Crothers en Charles Lockhart (red.), *Culture and Politics: A Reader* (New York 2000); R. Putnam, *Bowling Alone: the collapse and revival of American community* (New York 2000). De titel van het boek is ironisch bedoeld: hoewel Amerikanen meer dan ooit bowlen, doen ze dit niet meer gezamenlijk.

³¹ R. Putnam, 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', 225-228.

³² *Ibid.*, 234.

Stefan-Ludwig Hoffmann bekritiseert de stellingen van de Tocqueville en Putnam. Hij wil de sterke verbinding tussen verenigingen en democratie die zijn collega's waarnemen, voorzien van historisch perspectief.³³ Om die reden heeft hij onderzoek gedaan naar de civil society in negentiende-eeuws Europa. Volgens Hoffmann schreef de Tocqueville de scherpe tegenstelling tussen het democratische Amerika en het Europese vasteland toe aan het gebrek aan vrijwillige verenigingen – in het bijzonder in Frankrijk.³⁴ Echter, de blik van de Fransman op de Amerikaanse maatschappij was die van een aristocraat, bezorgd om de gevaren van de democratie voor de oude Europese orde. Dit weerhield de Tocqueville ervan om waar te nemen dat vrijwillige verenigingen de oude regimes op het Europese vasteland reeds aan het veranderen waren. Door Tocqueville's focus op de staat, kon hij de wezenlijke karakteristiek van verenigingen niet bevatten: dat ze ingeworteld waren in de 'local society'.³⁵ Volgens Hoffmann waren 'voluntary associations', in tegenstelling tot wat de Tocqueville hierover zei, in ruime mate aanwezig op het Europese vasteland.³⁶ Tegelijkertijd was er '(...) civic activism and traditions of civil society in states that were not democracies'.³⁷

Daarnaast is er volgens Hoffmann een '(...) historical tension between civil society en democratic practice'.³⁸ Enerzijds kunnen vrijwillige verenigingen dienen als 'schools of democracy', omdat de burger zijn '(...) first democratic and civic experience predominantly in voluntary associations, with all their statutes, elections, offices, committees, speeches, rituals, rules, minutes, and courts' heeft.³⁹ De negentiende eeuw was '(...) not a democratic age, but an age of democratization'.⁴⁰ Tegelijkertijd hebben deze verenigingen vaak ook *ondemocratische* effecten, door het uitsluiten van mensen op grond van onder andere klasse, geloof of religie. Volgens Hoffmann is de civil society dan ook een paradoxaal fenomeen: enerzijds wordt de burger gestimuleerd om actief te zijn in de maatschappij, anderzijds is er sprake van in- en uitsluiting van burgers.⁴¹

Onder Nederlandse historici heeft Hoffmanns boek veel aandacht gekregen. Het tijdschrift *De Negentiende Eeuw* heeft, naar aanleiding van Hoffmanns boek, een themanummer gewijd aan de civil society.⁴² Maartje Janse, historica aan de Universiteit Leiden, betoogt dat

³³ S.L. Hoffmann, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century', 270.

³⁴ . Hoffmann, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century', 281.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Hoffmann, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century', 282.

³⁷ S.L. Hoffmann, *Civil society*, 7.

³⁸ Hoffmann, *Civil Society*, 9.

³⁹ Ibid., 10.

⁴⁰ Ibid., 87.

⁴¹ Hoffmann, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century', 299.

⁴² *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 2: 'Civil Society'.

Nederlandse historici aarzelend zijn om het concept van civil society te gebruiken bij het analyseren van het verenigingsleven in de negentiende eeuw. Een concept als de ‘publieke sfeer’ is meer in trek. Echter, de civil society zou een meer genuanceerd en inclusief historisch perspectief kunnen bieden op het verenigingsleven in de negentiende eeuw.⁴³ Volgens Henk te Velde, historicus aan de Universiteit Leiden, is Hoffmann’s benadering een ‘(...) invitation to rethink the historical connection between democracy and civil society, which is also useful in the Dutch case.’⁴⁴

In de volgende hoofdstukken zal ik voortborduren op bovenstaande gedachtegang. Achtereenvolgens komen verschillende ‘Reglementen’ van het Nut aan bod. Een grondige analyse van deze reglementen zal beter licht schijnen op de spanning tussen de democratie en civil society.

⁴³ M. Janse, ‘Towards a History of Civil Society’, *dne* 32:2 (2008) 110.

⁴⁴ H. te Velde, ‘Civil Society and Dutch History’ *dne* 32:2 (2008) 122.

II. Bronanalyse: interne werking

2.1 Het Departement

Een reglement is een document waarin alle regels (in dit geval van een vereniging) worden vastgelegd. Uit de archiefstukken blijkt dat er meerdere reglementen door het Departement gedurende de negentiende eeuw zijn opgesteld.⁴⁵ Met de tijd werden bepaalde regels gewijzigd of geschrapt, hetgeen noopte tot nieuwe reglementen. Deze werden vervolgens gedrukt in de vorm van een klein boekje. Gelet op het beschikbare archiefmateriaal, zien we ongeveer om de tien jaar nieuwe reglementen. De eerste reglementen werden wetten genoemd. In 1801 droeg het reglement de titel: ‘Wetten van het Utrechtsche departement der Bataafsche Maatschappij: Tot Nut van ’t Algemeen’. Deze benaming veranderde in 1844 naar ‘Huishoudelijke Wetten’ en daarna werd – en bleef – het ‘Huishoudelijke Reglementen’. Tevens werd afstand gedaan van het ‘Bataafsche’.⁴⁶

De opbouw van de reglementen is door de jaren heen ongeveer het zelfde. In het eerste hoofdstuk wordt het doel aan van de Maatschappij uiteengezet. In het eerste artikel staan de doelen; in het tweede de middelen om die doelen te bereiken. Het heersende doel is ‘(...) algemeen volksgeluk te verspreiden’.⁴⁷ Dit geluk valt uiteen in twee componenten. Ten eerste een religieuze, deugdencomponent: ‘(...) de bevordering van godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig de beginselen van de Christelijke Godsdienst’.⁴⁸ Deze algemene formulering staat symbool voor de houding van het departement ten aanzien van religie. Nergens wordt specifiek de beginselen van het protestantisme – met al haar afsplitsingen – of het katholicisme gepropageerd. In een eerder reglement – uit de Bataafse periode – werd zelfs expliciet vermeld dat geschillen in staatkundig (orangisten versus patriotten) en godsdienstig opzicht (protestanten versus katholieken) achterwege moest worden gelaten.⁴⁹ Het tweede is een meer praktisch component, gerelateerd aan kennis: ‘(...) het voortplanten van nuttige kundigheden, voornamelijk onder mingeoefenden’.⁵⁰

⁴⁵ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1790, 1792, 1801, [1827], 1844, [1845], 1854, 1864, 1874-1875, 1885-1886, 1895-1896, 1905, 1916. Met concepten, [1797]).

⁴⁶ Het reglement dat ik voor het paragraaf ‘Het Departement’ analyseer, dateert uit 1844.

⁴⁷ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1844), eerste hoofdstuk, artikel 1.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1801), artikel 3.

⁵⁰ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1844), eerste hoofdstuk, artikel 1.

De concrete maatregelen om bovenstaande doelen waren er een aantal. Het eerste is ‘(...) het tot stand brengen of ondersteunen van inrichtingen van Onderwijs en Volksbeschaving’.⁵¹ Om dit te bereiken werd er bijvoorbeeld een school opgericht en onderwijzers opgeleid. Het tweede en derde middel zijn respectievelijk de Spaar- en Hulpbank. Door het oprichten van dergelijke voorzieningen kon zuinigheid worden gestimuleerd en werden burgers in staat gesteld iets te ondernemen. Verder lezen we het oprichten van een Leesbibliotheek en het verspreiden van werken die in overeenstemming waren met de ideeën van het Nut. Tot slot wil het departement deze doelen stimuleren door de erkenning van de verdiensten van personen. Uiteraard bepaalt het Nut zélf wat hieronder valt: ‘(...) personen die zich door zelfverloochening, edelmoedigheid of welbepoefde trouw eene eervolle onderscheiding hebben waardig gemaakt’. Dit werd geregeld door de ‘Commissie loffelijke bedrijven’.⁵²

Ook de voorwaarden voor lidmaatschap stonden in het reglement vastgelegd. Tot welke maatschappelijke stand dan wel christelijke stroming iemand behoorde was niet relevant, zolang je maar christelijk was.⁵³ Ook in deze bepaling werd getracht een brug te bouwen tussen protestanten en katholieken.⁵⁴ Personen van andere religies – bijvoorbeeld joden – konden dus geen lid worden. In Utrecht richtten de joden hun eigen vereniging in 1851 op, genaamd ‘Maatschappij tot Nut der Israëlieten’.⁵⁵ Hoewel bovenstaande bepaling op het eerste gezicht geslachtsneutraal lijkt, werden vrouwen uitgesloten van lidmaatschap. Blijkbaar was dit vanzelfsprekend, daar het niet geëxpliciteerd behoefde te worden. Verder waren leden, ongeacht maatschappelijke stand, binnen de vereniging gelijk aan elkaar. Het enige wat hen onderscheidde van elkaar was de duur van lidmaatschap.⁵⁶

Bovenstaande bepaling suggereert dat het Nut een open karakter had. Immers, iedere christelijke man kon lid worden. Echter, er was wel een selectieprocedure. Alleen leden hadden

⁵¹ Ibid., artikel 2.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibid., tweede hoofdstuk, artikel 6. In het reglement staat dit als volgt omschreven: ‘Elk, van wat rang in de burgerlijke Maatschappij hij zij, of tot welk Christelijk Genootschap hij behoore, zal tot gewoon Lid kunnen worden aangenomen’.

⁵⁴ De tolerante houding ten opzichte van het katholicisme resulteerde echter niet in meer katholieke leden. Volgens Mijnhardt en van Veen bleven de katholieken een te verwaarlozen minderheid binnen de vereniging. Zie ook: Van Veen, *Een burgerinitiatief tot volksbeschaving*, 18, 41; Mijnhardt, ‘Het Nut en de Genootschapsbeweging’, 204, 212.

⁵⁵ ‘De Maatschappij (der Israëlieten) werd in 1849 opgericht als tegenhanger van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarvan joden geen lid konden worden. De afdeling Utrecht van de Maatschappij, die in 1851 opgericht werd, had veel onderafdelingen.’ Bron: Het Utrechts Archief, archiefnummer 825, beschrijving bij stuk 2.2.1.

⁵⁶ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1844), tweede hoofdstuk, artikel 10.

het recht om iemand anders als nieuw lid aan te dragen.⁵⁷ Daartoe werd aan de secretaris van de vereniging de naam voornaam, leeftijd, beroep en woonplaats van de voorgestelde persoon vermeld. De secretaris zorgde ervoor dat deze gegevens op een briefje kwamen. Dit briefje diende tevens als oproep voor de eerstvolgende vergadering en werd verspreid onder alle leden.⁵⁸ Op de vergadering werd ‘geboonstemd’ over de kandidaatsleden. Er werd dan met witte en zwarte bonen gestemd: ‘(...) de meerderheid der witte boonen beslist voor het aannemen, die der zwarte voor het niet aannemen der voorgestelde personen’.⁵⁹ Wanneer een lid werd aangenomen ontving hij een exemplaar van de ‘Huishoudelijke wetten’. Daarnaast kreeg hij een diploma. Deze diende als bewijs van lidmaatschap en diende getoond te worden wanneer dat nodig was.⁶⁰ Alle leden betaalden zes gulden contributie per jaar. Dit bedrag was een constante door de jaren heen.⁶¹

Het bestuur van de Maatschappij bestond uit negen leden, waarvan zes gewone bestuurders, één penningmeester en een eerste en tweede secretaris.⁶² Iedere maand vergaderden zij, vóór de departementsvergadering.⁶³ Met het oog op (de schijn van) corruptie waren er een aantal correctieve mechanismen in het beleid van de vereniging verweven. Wanneer leden ‘(...) elkander door bloedverwantschap of zwagerschap tot in den tweeden graad’ bekend waren, mochten zij niet gelijktijdig in het bestuur plaatsnemen.⁶⁴ Tegelijkertijd mochten personen die baat hadden bij de vereniging, zoals leveranciers, uitgevers en boekdrukkers, zich niet verkiesbaar stellen.⁶⁵ Jaarlijks traden er twee bestuurders, na drie jaren diensttijd, af. Deze personen mochten zich pas na twee jaar opnieuw verkiesbaar stellen. Niet iedereen kon de vacante posities vervullen. De leden van het departement konden enkel kiezen uit een voordracht – gemaakt door het bestuur zelf – van vier leden.⁶⁶

Ook de afzonderlijke posities van het bestuur werden in het reglement nauwkeurig vastgelegd. Het bestuur koos jaarlijks – uit hun eigen midden – een voorzitter.⁶⁷ De voorzitter nam voorstellen in behandeling, leidde de beraadslagingen en had, bij het staken van stemmen, een beslissende stem.⁶⁸ Daarnaast zette hij, samen met de secretaris, zijn handtekening onder

⁵⁷ Ibid., artikel 11.

⁵⁸ Ibid., artikel 12.

⁵⁹ Ibid., artikel 13.

⁶⁰ Ibid., artikel 14.

⁶¹ Ibid., artikel 7. In 1801 was het 5,5 gulden en daarna steevast 6 gulden tot en met 1895.

⁶² Ibid., derde hoofdstuk, artikel 18.

⁶³ Ibid., artikel 27.

⁶⁴ Ibid., artikel 19.

⁶⁵ Ibid., artikel 20.

⁶⁶ Ibid., artikel 23.

⁶⁷ Ibid., vierde hoofdstuk, artikel 30.

⁶⁸ Ibid., artikel 32.

alle brieven namens het bestuur of departement.⁶⁹ Indien de voorzitter afwezig was, werden zijn honneurs waargenomen door de oudste bestuurder. Niet op basis van leeftijd, maar in dienstjaren.⁷⁰ In tegenstelling tot de voorzitter, werd de penningmeester door de departementsleden gekozen. Ook hier gold een beperkte keuze van drie leden, op voordracht van het bestuur.⁷¹ De taak van de penningmeester was het beheren van het geld van de vereniging. Daartoe diende hij een verslag te maken van de inkomsten en uitgaven van het departement. In de maand september van ieder jaar moest hij hierover verantwoording afleggen in de departementsvergaderingen.⁷² De wijze waarop een penningmeester werd gekozen, gold ook voor de twee secretarissen. Laatstgenoemden maakten onder andere aantekeningen van het besprokene in de bestuurs- en departementsvergaderingen, hetgeen werd uitwerkt in notulen.⁷³

De departementsvergaderingen waren toegankelijk voor alle leden. Deze vonden altijd plaats op de laatste woensdag van de maand, om zeven uur s 'avonds.⁷⁴ De vergaderingen dienden twee functies. Allereerst werd er beraadslaagd en gestemd '(...) over de belangen en werkzaamheden der Maatschappij'.⁷⁵ Elke lid was gelijk, waardoor ook elke stem even zwaar woog. Leden mochten zélf ook voorstellen doen voor beraadslaging.⁷⁶ Over besluiten werd er 'geboonstemd'; pas bij een '(...) volstreekte meerderheid der aanwezende en stemmende leden' werd het gedane voorstel aangenomen.⁷⁷ Bij een gelijke stemming werd het voorstel verworpen. Indien een lid het niet eens was met een 'wettig' besluit, kon hij een aantekening laten opnemen.⁷⁸ Om die reden deed de controlerende- en medezeggenschapstaak van de leden er werkelijk toe. Daarnaast dienden de vergaderingen tot het horen '(...) der voorlezingen en bijdragen'.⁷⁹ Dit was om kennis aan de leden door te geven. De bijdragen waren meestal afkomstig van de intellectueel begaafde leden en waren van uiteenlopende onderwerpen.

⁶⁹ Ibid., artikel 33.

⁷⁰ Ibid., artikel 34.

⁷¹ Ibid., vijfde hoofdstuk, artikel 35.

⁷² Ibid., artikel 39.

⁷³ Ibid., zesde hoofdstuk, artikel 43, 44 en 45.

⁷⁴ Ibid., zevende hoofdstuk, artikel 48.

⁷⁵ Ibid., artikel 47.

⁷⁶ Ibid., artikel 54.

⁷⁷ Ibid., artikel 57.

⁷⁸ Ibid., artikel 58.

⁷⁹ Ibid., artikel 47.

2.2 De Nutsschool

Het Utrechtse departement van de Maatschappij richtte in 1808 haar eigen school op.⁸⁰ Het reglement van deze school bevat drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk heeft betrekking op de onderwijzer. Deze behoorde ‘(...) een man van christelijke geloofsbelijdenis en onberispelijk gedrag te zijn; voorzien van een getuigschrift waardoor hij tot het openbaar leraarsambt gerechtigd is; en voorts vijf jaren een dergelijke post te hebben vervuld’.⁸¹ Vrouwen en personen van andere religieuze overtuigingen waren dus uitgesloten. Niettemin, het leraarschap stond open voor katholieken en protestanten.

Het lijkt alsof de Schoolcommissie (hierna: commissie) haar invloed blijvend wilde handhaven. De onderwijzer moest zich vooral schikken naar het schoolreglement en (toekomstige) veranderingen van de commissie. Bij twijfelachtige gevallen moest de onderwijzer te rade gaan met, en handelen overeenkomstig het oordeel van de commissie.⁸² Zelfs de hoeveelheid aan koffie, thee en bier, die een onderwijzer zou willen nuttigen, stond ter beoordeling van de commissie.⁸³ Verder behoorde een onderwijzer zich professioneel te gedragen. Hij mocht geen geschenken aannemen van leerlingen, diens ouders of verzorgers.⁸⁴ Daarnaast stond het de onderwijzer niet vrij om leerlingen in zijn huis of in de kost aan te nemen.⁸⁵ Indien de onderwijzer afstand wilde doen van zijn functie, hoorde hij dit acht weken van te voren schriftelijk te vermelden aan de commissie.⁸⁶ Laatstgenoemde zou daarop een getuigenis van ‘betoonde bekwaamheid, vleit en trouw, zo loffelijk, als met de waarheid bestaanbaar’ geven.⁸⁷

Het exclusieve karakter van de school werd niet onder stoelen of banken geschoven. Tot leerlingen van de school werden enkel ‘(...) kinderen en kwekelingen der leden en begunstigten van de Maatschappij’ aangenomen.⁸⁸ Om ieder lid de gelegenheid te geven zijn kind op de school te plaatsen, werd er een rooster gemaakt. Dit rooster werd ingedeeld ‘(...) naar de jaren van zijn lidmaatschap’.⁸⁹ Het maximum aantal scholieren mocht namelijk niet

⁸⁰ Dit hing samen met de democratisering: ‘De taak van het Nut is het, voor de gansche kindsheid en jeugd van ons volk goed degelijk onderwijs beschikbaar te stellen. Ja, de behoefte hieraan wordt grooter, naarmate het democratisch beginsel zich krachtiger openbaart.’ Zie ook: Riedel, *De Maatschappij tot nut van 't algemeen*, 34.

⁸¹ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 127 (Reglement voor de school van het departement Utrecht, 1808), eerste hoofdstuk, artikel I.

⁸² Ibid., eerste hoofdstuk, artikel VI.

⁸³ Ibid., artikel IX.

⁸⁴ Ibid., artikel XI.

⁸⁵ Ibid., artikel XII.

⁸⁶ Ibid., artikel XIII.

⁸⁷ Ibid., artikel XIV.

⁸⁸ Ibid., tweede hoofdstuk, artikel I.

⁸⁹ Ibid., artikel VI.

meer dan zeventig zijn. Voor de schoolleraar werd een uitzondering gemaakt; hij mocht ten allen tijden zijn eigen kinderen op dag- en avondschool brengen, zónder betaling van schoolgeld aan de schoolkas.⁹⁰ Toch had de voorzitter van de commissie het laatste woord. Deze moest bij elke leerling een *blijk* (een soort goedkeurig) afgeven. De hiërarchische structuur komt goed naar voeren: leerlingen stonden onder de verantwoordelijkheid van de leermeester (en de door hem gebruikte ondermeesters), de leermeester stond onder de verantwoordelijkheid van de schoolcommissie, en laatstgenoemde stond onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het departement.⁹¹

De leerlingen waren gebonden aan zogenaamde ‘schoolwetten’. Het deugdelijke karakter van het Nut is in deze wetten goed zichtbaar. Zo horen de leerlingen de onderwijzers ‘(...) eerbied en gehoorzaamheid [te] bewijzen; hun lessen en vermaningen dankbaar aan [te] nemen, en zich aan hun bestraffing en tucht, zonder tegenspreken, [te] onderwerpen’.⁹² Leerlingen hoorden zich zindelijk te kleden, zedigheid en beleefdheid te tonen en mochten onder schooltijd niet spelen of stoeien. Het misbruik van ‘(...) den naam van God, en van den heer Jezus Christus’ was ten strengste verboden.⁹³ Bij het gebed en godsdienstig gezag hoorden leerlingen aandachtig en eerbiedig te zijn. Bij de wijziging van schoolwetten hechtte de schoolcommissie waarde aan de kenbaarheid ervan. Aan het begin van de schooljaar werden de schoolwetten voorgelezen, vervolgens duidelijk geschreven, op bordpapier geplakt, en in de school opgehangen.⁹⁴ Zelfs de ouders en verzorgers kregen een gedrukt exemplaar. Het schoolgeld voor de dagschool en avondschool was dertig respectievelijk vijfentwintig gulden per jaar. Indien dag- en avondschool beide werden waargenomen, was het schoolgeld veertig gulden per jaar.

Het curriculum van de Nutsschool geeft een idee welke vakken belangrijk werden geacht. Er werd onderwijs gegeven ‘(...) in het Lezen en uitspreken der Hollandse Taal, in het Zingen, Schrijven en Rekenen; alsmede in der Aardrijkskunde, Algemene- en Vaderlandse-Geschiedkunde, en Algemene Christelijk-Godsdienstleer’.⁹⁵ De indeling van het godsdienstig onderwijs gebeurde zorgvuldig en stond symbool voor de opstelling van het Nut inzake godsdienstige twisten. Enkel de godsdienstige opvattingen, die door alle christenen werden erkend, werden onderwezen. Gevoelige twistpunten tussen de verschillende

⁹⁰ Ibid., artikel VII.

⁹¹ Ibid., artikel X.

⁹² Ibid., artikel XI.

⁹³ Ibid., artikel XI.

⁹⁴ Ibid., artikel XII.

⁹⁵ Ibid., derde hoofdstuk, artikel II.

kerkgenootschappen werden verijd. De focus lag veeleer bij het opwekken van de algemeen erkende christelijke zedeleer. Dit werd bevorderd door elke les te beginnen met een kort gebed.⁹⁶

Het aanleren van deugden was zó belangrijk, dat er een apart hoofdstuk voor ‘Beloning en Tucht’ in het reglement van de Nutschool te vinden is. Indien leerlingen zich loffelijk gedroegen, door bijvoorbeeld op te letten of gehoorzaam te zijn, kregen ze een kaartje met het woord ‘lof’ erop. Dit kaartje konden ze aan hun ouders laten zien als bewijs van goed gedrag.⁹⁷ Deze kaartjes konden leerlingen ook kwijtraken door ‘misdrijven’ te plegen. Er was een rangorde van misdrijven van licht naar zwaar. De eerste categorie waren lichte misdrijven, zoals snoepen, herhaalde onoplettendheid en het ontkennen van een gepleegd misdrijf.⁹⁸ Onder grotere misdrijven werden stoeien of het plegen van oneerbaarheid naar anderen verstaan. Misdrijven die als zwaarst werden geclassificeerd, waren onder andere het misbruiken van de naam van God of Jezus Christus, schelden, of bedrog. Al deze zaken hield de docent bij in een ‘Boek van goed en kwaad gedrag’.⁹⁹ Na iedere zes maanden werden de loffelijke en berispelijke daden tegen elkaar afgestreept. De leerlingen met de meeste ‘lofbriefjes’ werden beloond met een prijs.¹⁰⁰ Op deze manier werd getracht leerlingen te motiveren zich goed te gedragen.

⁹⁶ Ibid., artikel XIV.

⁹⁷ Ibid., vierde hoofdstuk, artikel I.

⁹⁸ Ibid., artikel IV.

⁹⁹ Ibid., artikel XIV.

¹⁰⁰ Ibid., artikel XVI.

2.3 Commissie loffelijke bedrijven

De Commissie van loffelijke bedrijven (hierna: de Commissie) gaf uitvoering aan hetgeen bepaald is in artikel 2 sub c en d van het ‘Huishoudelijk reglement’.¹⁰¹ Goede daden werden door het Nut beloond. In artikel 1 van het reglement staan welke daden, gedragingen of attitudes voor beloning in aanmerking komen. Zo werd het redden van personen in dreigend gevaar ‘(...) met buitengewoon moed of gevaar van eigen leven’ als eervol gezien.¹⁰² Ook pogingen daartoe, zonder succesvolle uitkomsten, maar met ‘(...) krachtige inspanning en trotsering van blijkbaar eigen lijfsgevaar’ waren voldoende.¹⁰³ Daarnaast kwam het ‘(...) blijken van hulpvaardigheid, eerlijkheid, trouw, ouderliefde, vaderlandsliefde, en van alle andere deugden’ ook in aanmerking voor beloning.¹⁰⁴ Een dergelijke hulpvaardige houding zou andere personen stimuleren dit gedrag navolging te geven. Verder kwamen personen in aanmerking voor een beloning wanneer zij een langdurige periode hadden gewerkt. De personen die voor bovenstaande zaken in aanmerking kwamen voor beloning werden ook wel ‘bedrijvers’ genoemd.

De beoordeling van deze daden en gedragingen geschiedde door de commissie. Deze bestond uit twee bestuursleden en twee gewone leden. Zij werden gekozen in de departementsvergadering en kozen hun eigen voorzitter.¹⁰⁵ Wie getuige was, kon de Commissie op de hoogte brengen van loffelijke daden.¹⁰⁶ Het was de taak van de Commissie om deze aanvragen te onderzoeken. Zoveel mogelijk betrokken personen werden gehoord om inlichtingen te geven over de gebeurtenissen. Hierbij moesten de getuigen – zij die een aanvraag deden – personen zijn ‘(...) van onbesproken zedelijk gedag, in geen bloedsbetrekking tot den bedrijver staan, en hun verklaringen onder ede voeren’.¹⁰⁷ De Commissie deed van haar bevindingen een verslag voor het Departementsbestuur.

Het bestuur moest het verslag in overweging nemen. Hierbij keek zij of de ter kennis gebrachte bedrijven voldeden aan de in artikel 1 genoemde voorwaarden. Indien dat het geval was, werd er gekeken of de eervolle erkenning door het Departement zelf moest worden

¹⁰¹ Zie paragraaf 2.1.

¹⁰² Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 2 (Reglement Commissie loffelijke bedrijven, 1844), artikel 1. Dit archiefstuk bevindt zich in hetzelfde inventaris als de bovengenoemde ‘Huishoudelijk reglementen’. Dit komt omdat dit Reglement een uitwerking is van artikel 2 sub c en d ‘Huishoudelijke reglementen’.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibid., artikel 2.

¹⁰⁶ Ibid., artikel 3.

¹⁰⁷ Ibid., artikel 4.

gegeven, of ter kennis bij het Hoofdbestuur in Amsterdam gebracht moest worden.¹⁰⁸ Bij het Departement werd de eervolle erkenning gegeven tijdens de maandelijkse vergaderingen. De procedure hiervoor bestond uit de toekenning en uitreiking van een getuigschrift, waarin de oorzaak van het eerbewijs vermeldde. De uitreiking geschiedde door de voorzitter van het Departement.¹⁰⁹ Aan het getuigschrift konden tijdens de vergadering nog een aantal zaken worden toegevoegd. Zo werden er bronzen, zilveren en gouden medailles uitgereikt. Daarnaast kon men een geldelijke beloning krijgen van maximaal vijftig gulden. Deze werd niet contant gegeven, maar ingeschreven in de Spaarbank. Verder konden leden ook beloond worden in de vorm van een erelidmaatschap van het Departement.¹¹⁰

¹⁰⁸ Ibid., artikel 7.

¹⁰⁹ Ibid., artikel 8.

¹¹⁰ Ibid., artikel 9.

2.4 Conclusie

Uit de reglementen van het Departement, de Nutsschool en de Commissie blijkt dat democratische gebruiken samengingen met exclusieve trekken. Het Nut was, voor haar tijd, een egalitaire organisatie. Elke christelijke man kon zich aanmelden; het zijn van een protestant of katholiek was niet relevant voor een lidmaatschap bij het Nut. Verder deed de maatschappelijke stand van de leden niet ter zake. Tegelijkertijd ging dit echter samen met de uitsluiting van joden en vrouwen. Daarnaast waren kandidaatsleden afhankelijk van de selectie en stemmingen door de leden zelf. Binnen de vereniging waren de leden, echter, gelijk – ongeacht maatschappelijke stand. Elk lid betaalde evenveel contributie en elke stem was evenveel waard. Leden konden – als gelijken onder elkaar – regels opstellen, vergaderen, stemmen en doelen realiseren. Bij de stemmingen raakten ze bekend met het meerderheidsprincipe. Bestuurs- of commissieleden, bijvoorbeeld van de Nutsschool of de Commissie loffelijke bedrijven, moesten gekozen worden, openheid van zaken geven en verantwoording afleggen aan de leden.

Volgens het Nut noopte de toenemende democratisering in Nederland tot het vormen van verstandelijke, deugdzame burgers. Een Nutsschool hielp hierbij door kennis en deugd bij te brengen aan kinderen. Dit type onderwijs stond los van een specifieke geloofsrichting of maatschappelijke stand; het uitgangspunt was christelijk volksonderwijs. Daarmee was het onderwijs, tot op zekere hoogte, toegankelijk en inclusief. De vorming van deugdzame burgers volgens de idealen van het Nut daarentegen, betekende een uitsluiting van ieder die dat ideaal niet belichaamde. Alleen kinderen van Nutsleden werden aangenomen. Daarnaast werden leerlingen, die niet als deugdzaam werden beschouwd, gedisciplineerd. Tegelijkertijd werden deugdzame gedragingen gestimuleerd door het belonen ervan. De Commissie van loffelijke bedrijven is hier een voorbeeld van. Welke gedragingen als ‘loffelijk’ werden beschouwd, bepaalde het Nut zelf.

III. Bronanalyse: externe werking

3.1 De Spaarbank

De Spaarbank van het Utrechtse Nut werd opgericht in 1819. Dit was relatief laat – departementen in de rest van het land hadden dit al eerder gedaan. was laat met het oprichten van een spaarbank.¹¹¹ Het profijt van een spaarbank achtte men vanzelfsprekend: in tijden van voorspoed kon er ‘een kleinen penning’ worden weggelegd, zodat deze in tijden van ouderdom, ziekte en sterfgevallen in behoeften kon voorzien. Ook werd sparen gezien als een goede zaak. Personen die wat geld weglegden bepaalden immers voor een groter deel hun eigen lot. Onafhankelijkheid was een deugd, daar het leven van andermans giften als een vernedering werd gezien. Tegelijkertijd werd erkend dat niet iedereen ‘(...) zo veel kon sparen als zij zouden wensen’.¹¹² Maar, zelfs hele kleine bedragen leidden op termijn tot een aanzienlijke som. Zuinigheid werd gezien als een deugd; de spaarbank vormde een mechanisme om deze deugd te bevorderen. Redelijke mensen hielden volgens het Nut rekening met de toekomst. Door geld op de bank te plaatsen, konden personen het niet aan ‘(...) een ogenblik genot opofferen’ of zich verleiden tot ‘(...) de zucht om te pralen, [of] zich een enkelen dag te vermaken’.¹¹³

De spaarbank genoot veel belangstelling: duizenden personen wilden een rekening openen.¹¹⁴ Toch werden de deuren van de bank in 1830 gesloten. De voornaamste reden hiervoor was het plaatsvinden van ‘(...) ramspoedige staatsgebeurtenissen [die] een zo snelle en grote daling in den prijs der Nederl. Effecten teweeg brachten’.¹¹⁵ Het is mogelijk dat met ‘ramspoedige staatsgebeurtenissen’ de Belgische opstand werd bedoeld. Door de daling van effecten kon de bank de ingelegde gelden van de deelnemers niet meer uitbetalen. Na overleg met het bestuur, besloten de commissarissen van de bank geen nieuwe deelnemers te accepteren. Voor inleggers die hun geld terug verlangden, werd bepaling artikel 26 van het reglement toegepast.¹¹⁶ Dit hield in dat het bestuur bij ‘(...) een onverhoopte daling der Nederlandse effecten’ het recht had om de rente te korten.¹¹⁷ Wanneer alle spaarders bij een crisis hun geld terug wilden vorderen, kon de bank haar deuren wel sluiten. Ondanks de vrees

¹¹¹ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 482 (Reglementen van de Nutsspaarbank van het departement Utrecht), ‘Berigt voor het eerste reglement’ (1819), p. 8.

¹¹² Ibid., p. 9.

¹¹³ Ibid., p. 10.,

¹¹⁴ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 482 (Reglementen van de Nutsspaarbank van het departement Utrecht), W.R. van Heeckeren, ‘Berigt wederopening Spaarbank’ (1835) p. 1.

¹¹⁵ Van Heeckeren, ‘Berigt wederopening Spaarbank’, p. 1.

¹¹⁶ Ibid., p. 4

¹¹⁷ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 482 (Reglementen van de Nutsspaarbank van het departement Utrecht, 1835), artikel 26.

voor verdere teruggang, werd hier door de deelnemers niet veel gebruik van gemaakt.¹¹⁸ Dit laat zien dat er een zekere mate van vertrouwen in de bank was.

Door grote aanhoudende interesse voor rentegevende inlagen in Utrecht, werd in 1835 besloten dit weer mogelijk te maken. Ten opzichte van een aantal jaren daarvoor diende echter wel voorzichtiger te werk gegaan te worden. De heer W. R. van Heeckeren – voorzitter van de spaarbank – schreef dat inkomende renten van het ingelegde kapitaal belangrijk was, maar evenzo belangrijk was het beschermen van dat kapitaal tegen mogelijk verlies.¹¹⁹ De commissarissen die het ingelegde geld weer gingen investeren, moesten behoedzamer te werk gaan. Minder risico's nemen betekende echter ook lagere rentepercentages. De rente daalde van vier procent naar twee procent. Indien het goed met de spaarbank ging, konden de rente met één of twee procentpunten omhoog worden gebracht, maar alleen na overleg met het bestuur.

In het reglement van 1835 staan een aantal spelregels omtrent de spaarbank. Zo werd een inleg minder dan vijftientwintig cent niet aangenomen. Eveneens kon per maximaal vijftig gulden ingelegd worden.¹²⁰ Een commissaris kon, indien het ingelegde kapitaal de vijfhonderd gulden had bereikt, de overeenkomst met de deelnemer opzeggen. Indien de deelnemer het kapitaal niet terugnam, bleef het bedrag renteloos op de rekening staan.¹²¹ De reden hiervoor wordt niet in het reglement vermeld. Ik vermoed dat bedragen vanaf vijfhonderd gulden de spaarbank teveel rente kostte.

Elke deelnemer was verplicht om tegen betaling van vijftien cent 'het boekje' aan te schaffen.¹²² Hierin stonden naast het reglement, ook een vermelding van de inlegde en terugbetaalde gelden. Dit diende als een controlemechanisme. Elke inleg of terugvordering werd daarin opgeschreven, met een handtekening van de commissaris. Ook opzeggingen werden in dit boekje vermeld. Indien een deelnemer dit boekje niet kon of wilde tonen, werden de opzeggingen vermeld in de 'Utrechtse Courant'.¹²³ Niet de naam van de deelnemer, maar het nummer van het boekje werd dan genoemd. Mijns inziens heeft deze vermelding in de krant te maken met transparantie. Een deelnemer, of hij nou de krant las of niet, kon de bank niet verwijten hem niet ingelicht te hebben. De verantwoordelijkheid lag uiteindelijk bij de deelnemer.

Hoewel de spaarbank open stond voor alle Utrechters, was een zitting in het bestuur

¹¹⁸ Van Heeckeren, 'Berigt wederopening Spaarbank', p. 4.

¹¹⁹ Ibid., p. 5.

¹²⁰ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 482 (Reglementen van de Nutsspaarbank van het departement Utrecht, 1835), artikel 2.

¹²¹ Ibid., artikel 3.

¹²² Ibid., artikel 9.

¹²³ Ibid., artikel 3.

minder toegankelijk. Het bestuur van de bank bestond uit tien commissarissen, die allen leden van departement Utrecht dienden te zijn. Een lid van het departementaal bestuur zou als voorzitter fungeren bij de vergaderingen van de commissarissen van de bank. Bij stemmingen werd het meerderheidsprincipe gehanteerd. Wanneer de stemmen staaften had de voorzitter de beslissende stem. Van alle commissarissen werden er drie benoemd tot penningmeester, secretaris en boekhouder. In tegenstelling tot de klerk, een soort assistent, werden geen van de commissarissen bezoldigd.¹²⁴ Ook de commissarissen werden, net als de deelnemers, gebonden de bepalingen uit het reglement na te komen.

¹²⁴ Ibid., artikel 16.

3.2 De Hulpbank

De Hulpbank werd pas zestig jaar na de oprichting van het departement Utrecht opgericht, in 1853. In het reglement lezen we het doel van deze bank: ‘(...) om minvermogende nijvere lieden door geldelijk voorschot in staat te stellen hun brood te verdienen of hunne verdiensten uit te breiden’.¹²⁵ Er werden dus leningen verstrekt. Deze bank kende aan de ene kant een inclusief karakter. Niet alleen de leden van het Nut, maar alle inwoners van de gemeente Utrecht konden een beroep op de hulpbank doen. Echter, personen die wilden deelnemen moesten aan bepaalde voorwaarden voldoen. Enkel personen ‘(...) die door zedelijkheid en vlijt zodanige ondersteuning waardig zijn, die kunnen lezen en schrijven, en, des gevorderd, de nodige bewijzen (bijvoorbeeld diploma’s) kunnen overleggen’.¹²⁶ Woorden als ‘zedelijkheid’, ‘vlijt’, ‘waardig’ en ‘lezen en schrijven’ onderstrepen de ideologie van het Nut. Daarmee komt tegelijkertijd het exclusieve karakter van de vereniging naar voren; personen die niet aan eerdergenoemde eigenschappen voldeden werden uitgesloten van participatie.

De leningen dienden uitsluitend een winstgevend doel. Echter, het bestuur van de bank beoordeelde welke doelen geschikt waren. Indien het geleende geld niet voor opgegeven doelen werd gebruikt, kon het bestuur het geld (inclusief rente) terugvorderen. Zo waren kroeghouders en slijters – gezien het aard van hun beroep – al bij voorbaat uitgesloten voor het verkrijgen van leningen.¹²⁷ Om die reden gaf het bestuur zichzelf ook een controlerende taak. Zij moesten zoveel mogelijk de nakoming van de opgegeven doelen bevorderen. Tegelijkertijd wilde het bestuur zich verzekeren van een veilige investering. Elke aanvrager moest een of twee personen aanwijzen – wie ook weer door het bestuur goedgekeurd moesten worden – die als borg moesten fungeren.¹²⁸ Hierbij kon een geldlener nooit als borg voor anderen optreden. Ook de leden van het bestuur van de hulpbank waren hiervan uitgesloten.¹²⁹

Het bestuur van de bank bestond uit twaalf commissarissen.¹³⁰ Onder deze commissarissen waren er twee die door het departementsbestuur werden benoemd. Bestuurders mochten drie achtereenvolgende jaren een functie vervullen, maar konden zich daarna weer verkiesbaar stellen. In de ledenvergadering van de bank werden bestuurders bij meerderheid gekozen. In deze vergadering moesten bestuurders ook verantwoording aan de leden afleggen.

¹²⁵ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 524 (Reglementen van de Nutshulpbank, 1853), artikel 1.

¹²⁶ Ibid., artikel 3.

¹²⁷ Ibid., artikel 5.

¹²⁸ Ibid., artikel 6.

¹²⁹ Ibid., artikel 7.

¹³⁰ Ibid., artikel 19.

Over de verrichtingen, de werking en de staat van de hulpbank moest elk jaar een verslag door het bestuur worden gemaakt. Dit verslag moest ook ingeleverd worden bij het departementsbestuur.¹³¹ Voorstellen konden niet alleen door bestuurders, maar ook door leden geïnitieerd worden. Hierbij was iedere stem gelijk, ongeacht de hoeveelheid aandelen die een lid zou hebben.¹³²

Het uitbrengen van een periodiek verslag diende vooral ten behoeve voor de leden. Zij investeerden in de bank (het zogenaamde ‘fonds’), van waaruit het bestuur geld uitleende aan hulpzoekenden. De leden hadden, mijns inziens, in ieder geval twee motieven om te investeren in het fonds. In de eerste plaats waren het personen die de ideologie van het Nut onderstreepten. Zij hoopten middels hun geld de lagere standen te helpen. Zij hadden namelijk hun geld ook op een andere bank (van het Nut dan wel een andere bank) kunnen zetten. Echter, het zou naïef zijn om *enkel* van een dergelijk altruïstisch motief uit te gaan. Volgens artikel 15 van het reglement ‘(...) genieten inschrijvers een jaarlijkse rente van 3.5 ten honderd’.¹³³ Dit is het tweede financiële motief. Aandeelhouders mochten pas na zes jaar hun gestorte geld opeisen. Dit maakt van de investering een langlopende lening.¹³⁴ Een vergelijking met de gemiddelde rentewaarden in de negentiende eeuw, laat zien dat aandeelhouders – indien ze wilden – elders meer rente konden genieten.¹³⁵ Hoewel de aandeelhouders rente ontvingen aan hun leningen, zal het motief om hulpzoekenden te ondersteunen zeker meegespeeld hebben bij de keuze voor de hulpbank.

Bovenstaande stelling wordt versterkt door de verantwoording die het bestuur aflegt in het eerste verslag – 3,5 maand na oprichting.¹³⁶ Er wordt uitgebreid vermeld hoeveel personen zich hadden aangemeld; hoeveel daarvan een voorschot hadden gekregen; en wat de achterliggende redenen waren van weigering. Zo is het voorgekomen dat personen ‘(...) wegens onzedelijk gedrag’ werden afgewezen. Daarnaast vond het bestuur het belangrijk om de leden in te lichten ‘(...) omtrent de wijze, waarop wij onze informatie naar de aanvragers nemen, en de beginselen, aan welke wij ons bij het verlenen van voorschotten menen te moeten houden’.¹³⁷ De noodzaak om dit te expliciteren, laat zien dat de achtergrond van een aanvrager er wel

¹³¹ Ibid., artikel 22.

¹³² Ibid., artikel 23.

¹³³ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 524 (Reglementen van de Nutshulpbank, 1853, artikel 15).

¹³⁴ Dit is belangrijk voor de vergelijking van korte en langlopende rentes.

¹³⁵ Vanaf 1852 bleef het rentepercentage in Nederland voor een langlopende lening stabiel rond de 4%, met soms enkele procentpunten hoger, maar nooit onder de 3,9%. Bron: Centraal Bureau voor Statistiek, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800–1999* (2001) 101.

¹³⁶ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 526 (Jaarverslag Nutshulpbank, 1853).

¹³⁷ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 526 (Jaarverslag Nutshulpbank, 1853) p. 4.

degelijk toe deed. De bestuurders probeerden – volgens het verslag – informatie in te winnen bij wijkmeesters, buren en werkbazen van de aanvrager, om vervolgens ‘(...) zijne eerlijkheid, zijn goed gedrag, zijn ijver boven bedenking, en het doel van het verscot’ te beoordelen.¹³⁸

Uit het verslag komt ook naar voren dat bij de zoektocht naar een nieuwe bestuurder bewust werd gezocht naar een katholiek. De reden was om ‘(...) alle schijn van onverdraagzaamheid te vermijden, en onze Katholieke stadsgenoten nog sterker tot ondersteuning van onze inrichting te nopen, hebben wij getracht ook een Katholiek in het bestuur te krijgen’.¹³⁹ Hoewel er gesprekken met katholieken werden gevoerd, was niemand geïnteresseerd. Het verslag laat niet na om te vermelden dat, ondanks de gefaalde poging, katholieken nog steeds bijdroegen aan het fonds. Tegelijkertijd werd vermeld dat bij het verstrekken van voorschotten ‘(...) nimmer op de godsdienstige belijdenis der geldopnemers, maar alleen op hunne eerlijkheid, hun gedrag en hunnen ijver te moeten letten, zodat dat dan ook reeds vele Katholieken ondersteuning hebben gevonden’.¹⁴⁰ Of andere godsdienstige belijders, zoals joden, ook voorschotten konden krijgen – wie geen lid mochten worden – is niet op te maken.

Ten slotte werd in het verslag een overzicht gegeven van het soort werk dat de aanvragers deden. Het waren vooral winkeliers en middenstanders; of zoals het bestuur zelf beschrijft: ‘(...) neringdoende lieden’.¹⁴¹ Hieronder vielen bijvoorbeeld slaggers, bakkers, meubelmakers, timmerlieden, naaisters en lijkbezorgers. Het verslag laat niet na om te vermelden dat de wekelijkse terugbetalingen, door de aanvragers, geregeld plaatsvonden. Nimmer hoefde een borg te worden aangesproken. Het verslag diende dus vooral om de aandeelhouders te overtuigen: ‘(...) dat het door U bijeengebracht kapitaal tot bevordering van welvaart onder de lagere standen en voorkoming van armoede krachtig werkzaam is, en dat wij ons beijveren om het zoo nuttig mogelijk aan te wenden’.¹⁴² Tegelijkertijd deed het bestuur een oproep aan de aandeelhouders om méér geld te investeren in het fonds. Vergeleken met het vermogen van hulpbanken in andere steden, zou het opgebrachte kapitaal in verhouding tot de

¹³⁸ Ibid., p. 5.

¹³⁹ Ibid., p. 3.

¹⁴⁰ Ibidem. De noodzaak om dit soort zaken te expliciteren (het bewust zoeken naar een katholieke bestuurder of geldelijke steunverlening aan katholieken), lijkt erop te wijzen dat het destijds niet gebruikelijk was dat katholieken (met protestanten) meededen. Het Nut lijkt trots te zijn in hun pogingen om katholieken bij de vereniging te betrekken. Vergelijk het met hedendaagse discussies over positieve discriminatie van vrouwen of Nederlanders met een niet-westerse achtergrond in werkfuncties.

¹⁴¹ Ibid., p. 6.

¹⁴² Ibid., p. 8.

‘(...) behoeften der minvermogende standen’, voor een stad als Utrecht, niet in overeenstemming zijn.¹⁴³

¹⁴³ Ibidem.

3.3 De Leesbibliotheek

De Leesbibliotheek (hierna: bibliotheek) was één van de eerste commissies in Utrecht. Zij werd op 24 mei 1798 opgericht en was gevestigd aan de Mariaplaats.¹⁴⁴ Volgens het Nut was een openbare leesbibliotheek belangrijk. Het diende als een middel om de ‘(...) verlichting, godsvrucht en goede zeden, in overeenstemming met het doel der Maatschappij’ onder het volk te verspreiden.¹⁴⁵ Hiertoe werden boeken over uiteenlopende onderwerpen gratis beschikbaar gesteld.

Uit het reglement van de bibliotheek komt naar voren dat het bestuur van de bibliotheek uit zes commissarissen bestond.¹⁴⁶ Hiervan moest één commissaris afkomstig zijn uit het Departementsbestuur; deze zou de functie van voorzitter vervullen. De overige commissarissen moesten Nutsleden zijn. Eerstgenoemden kozen uit hun midden een secretaris, tevens penningmeester, en een bibliothecaris.¹⁴⁷ De commissarissen konden drie tot vier achtereenvolgende jaren aanblijven. Op deze manier moesten jaarlijks twee commissarissen aftreden, wie zich opnieuw verkiesbaar konden stellen.¹⁴⁸ De verkiezingen van commissarissen vonden plaats in de departementsvergaderingen. Leden konden enkel kiezen uit een lijst van kandidaten, die op voordracht van het Departementsbestuur was gemaakt.¹⁴⁹

De taken van de commissarissen waren het toezicht houden op de bibliotheek en te zorgen voor de uitgave, teruggave en aankoop van boeken.¹⁵⁰ Om de twee maanden vergaderden zij gezamenlijk onder andere over de belangen van de bibliotheek en de aankoop van nieuwe boeken. Bij stemmingen werd het meerderheidsprincipe gehanteerd. Indien de stemmingen stakten, had de voorzitter een beslissende stem.¹⁵¹ De secretaris moest aantekeningen bijhouden van de vergaderingen en diende over het lopende boekjaar een rekening te maken.¹⁵² Ieder jaar dienden de commissarissen in de maand mei middels een verslag – over het afgelopen jaar – verantwoording af te leggen aan het departementsbestuur.¹⁵³

¹⁴⁴ J. T. H. C. van Ebbenhorst Tengbergen, *Liefdadige en andere nuttige instellingen in Utrecht* (Utrecht 1895) 149.

¹⁴⁵ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 99 (Boekenlijst, z.j.) p. 2.

¹⁴⁶ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 92 (Reglementen, z.j.), artikel 1. De datum van het reglement is helaas niet bekend. Er is echter maar één reglement beschikbaar, en gezien haar staat zal het waarschijnlijk de eerste geweest zijn. Om die reden denk ik dat het uit 1798 komt – het oprichtingsjaar van de bibliotheek.

¹⁴⁷ Ibid., artikel 9.

¹⁴⁸ Ibid., artikel 2.

¹⁴⁹ Ibid., artikel 3.

¹⁵⁰ Ibid., artikel 6.

¹⁵¹ Ibid., artikel 10.

¹⁵² Ibid., artikel 11.

¹⁵³ Ibid., artikel 12.

Laatstgenoemde mocht pas na overleg met de commissarissen en met minstens twee derde van de stemmen van de bestuursleden wijzigingen in dit reglement aanbrengen.¹⁵⁴

Boeken konden op dinsdag- en woensdagmiddagen geleend worden. Ieder persoon dat een boek wilde lenen, moest verplicht een ‘lijst der boeken’ aanschaffen voor de prijs van vijftien cent.¹⁵⁵ Kinderen onder de vijftien jaar konden geen boeken lenen, terwijl pubers tussen de vijftien en achttien jaar afhankelijk waren van hun ouders. Personen boven de achttien mochten niet meer dan één boek te gelijk in bezit hebben. Bij het ontvangen van een boek, moest een briefje worden ingeleverd met de naam en adres van de lener. Zonder toestemming van de commissarissen mocht een persoon een boek niet langer dan veertien dagen houden. Indien geleende boeken niet op tijd werden ingeleverd volgden er sancties. Hiertoe werd een bode ingeschakeld, die desbetreffende personen een aanmaning gaf om het de volgende zittingsdag in te leveren. Indien men langer dan drie weken een boek niet inleverde, kwam de bode het boek ophalen. De inspanningen die de bode hiervoor moest verrichten werden verhaald op de lener. Deze waren respectievelijk vijf en tien cent. Indien geweigerd werd dit te betalen, konden personen een half jaar geen boeken lenen.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Ibid., artikel 14.

¹⁵⁵ Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 en inventarisnummer 99 (Boekenlijst, z.j.) p. 2.

¹⁵⁶ Ibidem.

3.4 Conclusie

Het bestaan van bovenstaande instellingen bewijst de externe functie van het verenigingsleven. Door lidmaatschap van het Nut, konden leden gezamenlijk de Spaar- en Hulpbank en de Leesbibliotheek realiseren. Door contributie en participatie van leden, het werven van kapitaal en het bestaan van regels werden er voorzieningen tot stand gebracht. Deze voorzieningen bleken duurzaam; ze bleven voor lange tijd bestaan en Utrechtse burgers maakten er daadwerkelijk gebruik van.

Op grond van de geanalyseerde reglementen had elke instelling democratische gebruiken. Alle voorzieningen kenden reglementen, waaraan de commissarissen en de leden zich aan moesten houden. Leden leerden een hiërarchie van 'regels'. Voor besluiten was een minieme meerderheid voldoende, terwijl wijzigingen in het reglement een grotere meerderheid (twee derde) nodig hadden. Leden waren verplicht een dergelijke reglement in bezit te hebben. Dit zorgde voor kenbaarheid: leden werden geacht de regels te kennen. De leden van de verschillende besturen, de commissarissen, moesten leden van het Nut zijn. Zij moesten onderling vergaderen, stemmingen houden en verantwoording aan de leden afleggen. Ook moesten deze commissarissen om de zoveel tijd, verplicht, aftreden. Deze vacante posities moesten middels verkiezingen opnieuw gevuld worden. Leden konden hierdoor hun mening over het gevoerde beleid geven. Door hun stemrecht hadden zij invloed op het (her)kiezen van bestuurders. Deze stelling behoeft enige relativering. Immers, leden konden enkel kiezen uit een voordracht van kandidaten van het bestuur zelf.

Tegelijkertijd dienden deze voorzieningen om de idealen van het Nut te verwezenlijken. Deugdzaam idealen, zoals zuinigheid, onafhankelijkheid en onthouding van genot, kon door een Spaarbank worden gestimuleerd. Of dit ook de daadwerkelijke motieven van de Utrechters waren, is een tweede. Zij kwamen er in ieder geval mee in aanraking. Bij het verstrekken van leningen door de Hulpbank werden Utrechters uitgesloten die níet aan de genoemde voorwaarden voldeden. Deze voorwaarden waren vooral zedelijk van aard. Personen die niet zo werden beschouwd, konden geen gebruik maken van een lening – of dienden zich aan te passen.

Conclusie

In dit onderzoek poogde ik te bepalen in hoeverre het Utrechtse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft bijgedragen aan een democratische cultuur op lokaal niveau in de negentiende eeuw. Aanleiding voor deze vraag is het idee dat een rijk verenigingsleven leidt tot een meer democratische cultuur. Dit idee ontstong bij de Tocqueville tijdens zijn reis door Amerika in de negentiende eeuw en wordt tegenwoordig gepropageerd door de politicoloog Putnam. De historicus Hoffmann bekritiseert hun stelling en plaatst het in historisch perspectief. Gelet op deze controverse is het relevant om de connectie tussen het vrijwillige verenigingsleven en de democratie te historiseren. In onderhavige studie is hiertoe een poging gedaan door een negentiende-eeuwse vereniging uit Utrecht te onderzoeken, de Maatschappij van 't Nut tot Algemeen.

Gekeken is in hoeverre deze vereniging heeft bijgedragen aan een democratische cultuur in Utrecht. Om deze vraag te beantwoorden is er een analyse gegeven van zogenaamde 'Reglementen'. Deze reglementen waren afkomstig van de verschillende voorzieningen die de vereniging aanbood. Zij dienden als bindende voorschriften, stonden hiërarchisch hoger dan andere regels en waren door de leden zelf gemaakt. Een analyse daarvan geeft derhalve inzage in de nagestreefde regels, doelen en attitudes van de vereniging. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen voorzieningen met een interne en externe werking; toegankelijk voor alleen leden respectievelijk óók niet-leden.

Uit de geanalyseerde reglementen blijkt allereerst de externe functie die het verenigingsleven vervulde. Door lidmaatschap van het Nut konden Utrechtse burgers zich verenigen. Hierdoor konden er collectieve voorzieningen worden gerealiseerd. Dit was bijvoorbeeld het Departement zelf, maar ook de Nutsschool, de Commissie voor loffelijke bedrijven, de Spaar- en Hulpbank en de Leesbibliotheek. Hoewel deze voorzieningen niet bedoeld waren als 'leerscholen' voor de democratie, kwamen de leden wel in aanraking met democratische gebruiken. Dit is de interne functie die het verenigingsleven vervulde. Leden waren – ongeacht maatschappelijke stand of geloof – *binnen* de vereniging gelijk aan elkaar. Zij kwamen bij elkaar en vergaderden over allerlei zaken. Leden stelden zelf gedefinieerde doelen vast, stemden over besluiten en kozen hun eigen bestuurders. Er waren allerlei mechanismen om ervoor te zorgen dat leden hun invloed bleven houden. Zo moesten bestuurders na zoveel jaren verplicht aftreden, openheid van zaken geven en verantwoording afleggen in vergaderingen. Leden konden middels (her)verkiezingen hun blijk van steun of afkeuring geven van het gevoerde beleid – of konden zelf in het bestuur komen. Bij het maken

van besluiten of het houden van verkiezingen leerden leden het democratische idee van het meerderheidsprincipe. Wie het niet eens was met een besluit, kon zijn bezwaar kenbaar maken.

Tegelijkertijd toonde de vereniging exclusieve trekken. Het stemrecht hoefde niet alleen te dienen als een democratisch gebruik, maar ook om burgers uit de vereniging te weren die niet aan de sociale en zedelijke standaarden voldeden. Het Nut sloot vrouwen en joden uit. Hoewel de vereniging in theorie open stond voor katholieken, waren de leden en bestuurders in praktijk overwegend protestants. Om gebruik te maken van de voorzieningen moest je je schikken naar de idealen van het Nut. Zo werden alleen kinderen van leden de Nutsschool aangenomen. Hierbij lag er een grote focus op de disciplineren en motivering naar de mores van het Nut. Alleen burgers die ‘waardig’ waren konden gebruik maken van een lening. Leden werden aangespoord tot specifiek gedrag – dat door de vereniging als deugdzaam werd gezien. Het concreet belonen van dit soort gedrag – ook al zou dit positief gedrag zijn – is in zekere mate een vorm van (sociale) druk om zodanig te handelen.

Gelet op bovenstaande is het antwoord op de onderzoeksvraag tweeledig. Enerzijds heeft het Utrechtse Nut bijgedragen aan een democratische cultuur op lokaal niveau, doordat haar leden in aanraking kwamen met democratische gebruiken, in een tijd (1801-1853) waarin diezelfde leden – staatsrechtelijk gezien – deze rechten nauwelijks konden beoefenen. Hoewel het democratisch beginsel pas aan het einde van de negentiende eeuw zich gaandeweg meer openbaarde onder de Nederlandse burgers, waren de leden van het Nut hier reeds mee in aanraking gekomen. Hiermee blijkt de Tocqueville’s these – dat het verenigingsleven afwezig was op het Europese vasteland – problematisch. Daarnaast hoeft het verenigingsleven – niet direct – in verband te staan met de democratie (vgl. Putnam). Tegelijkertijd, echter, had het Nut ook ondemocratische effecten, door de uitsluiting en disciplineren van die personen die níet aan de idealen van het Nut voldeden. Deze in- en uitsluiting van burgers komt overeen met Hoffmann’s standpunt over de historische spanning tussen de civil society en democratische gebruiken.

Bovenstaande conclusies dienen enigszins gerelativeerd te worden. Zoals ik in de inleiding heb vermeld, is dit onderzoek hoofdzakelijk een analyse van de ‘Reglementen’ geweest. Hoewel zij belangrijk zijn, geven de analyses vooral inzicht in de principes van het Nut. Zij geven geen antwoord op de – daadwerkelijke – mate waarin leden gebruik maakten van hun democratische gebruiken of haar sociale en zedelijke mores. Dit geldt niet alleen voor het Nut, maar ook voor andere verenigingen in Nederland die in de negentiende eeuw actief waren. In welke mate maakten leden van verenigingen concreet gebruik van hun rechten en plichten, zoals het vergaderen, stemmen, controleren, verantwoording afleggen, disciplineren?

Toekomstig onderzoek naar feitelijke bronnen, zoals jaarverslagen, begrotingen en notulen, zouden hier meer licht op kunnen laten schijnen. Het is niet uit te sluiten dat verenigingsleden hebben gezorgd voor een groter democratisch bewustzijn in de samenleving, hetgeen de democratisering – impliciet – heeft aangewakkerd. Toen de Grondwet van 1848 een aanzet gaf tot de democratisering van Nederland, werd onder andere het recht op vereniging hierin opgenomen. De leden van het Nut waren op dat moment reeds een halve eeuw democratisch in eigen kring.

Referenties

- Bruinwold Riedel, J., *De Maatschappij tot nut van 't algemeen, haar werken en streven naar de behoeften des tijds* (Amsterdam 1890).
- Ebbenhorst Tengbergen, J. T. H. C. van, *Liefdadige en andere nuttige instellingen in Utrecht* (Utrecht 1895).
- Grugel, J. en M. L. Bishop, *Democratization: A Critical Introduction* (Basingstoke 2014).
- Hooghe, Marc, 'Inleiding: Verenigingen, democratie en sociaal kapitaal', in: Marc Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (Leuven 2000) 9-22.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Civil Society, 1750-1914* (New York 2006).
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, 'Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective', *The Journal of Modern History* 75 (June 2003) 269-299.
- Janse, Maartje, 'Towards a History of Civil Society', *dne* 32:2 (2008) 104-121.
- Mijnhardt, W.W., 'Het Nut en de Genootschapsbeweging', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen* (Edam 1984) 189-230.
- Putnam, Robert, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton 1993).
- Putnam, Robert, 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital' in: Lane Crothers en Charles Lockhart (red.), *Culture and Politics: A Reader* (New York 2000) 223-234.
- Putnam, Robert, *Bowling Alone: the collapse and revival of American community* (New York 2000).
- Stolle, Dietlind, 'Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering', in: Marc Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (Leuven 2000) 25-59.
- Tocqueville, Alexis de (vertaling Henry Reeve), *Democracy in America* (The Pennsylvania State University 2002).
- Tocqueville, Alexis de (Nederlandse vertaling, inleiding door Patrick Stouthuysen), *Democratie in Amerika* (Brussel 2008).
- Veen, Jan van, *Een burgerinitiatief tot volksbeschaving. Het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en haar activiteiten 1786-1815* (Utrecht 1982).
- Velde, Henk te, 'Civil Society and Dutch History', *dne* 32:2 (2008) 122-125.

Vries, Boudien de, 'Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900',
Documentatieblad voor d. Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 28 (2005) 16-29.

Parlement & Politiek, *Historische ontwikkeling kiesstelsels en kiesrecht*

https://www.parlement.com/id/vhnnmt7ltkw9/historische_ontwikkeling_kiesstelsels_en

Centraal Bureau voor Statistiek, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800–1999*

<https://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/7934A2DE-B87C-4CDF-8BC7-D34F02225620/0/200jaarstattijdreeksen.pdf>

Bronnen

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 2 (Wetten en huishoudelijke reglementen van het departement Utrecht, 1790, 1792, 1801, [1827], 1844, [1845], 1854, 1864, 1874-1875, 1885-1886, 1895-1896, 1905, 1916. Met concepten, [1797]).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 92 (Reglementen, z.j.).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 99 (Boekenlijsten, z.j.).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 127 (Reglement voor de school van het departement Utrecht, 1808, en reglement voor de kwekelingen, 1810).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 482 (Reglementen van de Nutsspaarbank van het departement Utrecht, 1819, 1835, 1870, 1885, 1886, 1920, 1931 en z.j.).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 524 (Reglementen, 1854, 1882, 1900, 1910, 1914, 1927 en z.j.).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 733 (Maatschappij tot nut van het algemeen, departement Utrecht) en inv. nr. 526 (Jaarverslagen, 1853, 1865, 1874-1876, 1878-1879, 1891, 1894, 1901, 1926-1934, 1936).

Het Utrechts Archief, archiefnummer 825 en stukken 2.2.1 (Maatschappij tot nut der Israëlieten in Nederland, afdeling Utrecht).